ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԲԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱՅԼ ՋԻՆՎԱԾ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ (1915 Թ.)

ԲԱՍԵՆՑՅԱՆ Ա.Գ.

Թուրքական դատական ատյանները, խուսափելով պետական պատասխանատվությունից, հայերի նկատմամբ իրականացված ոճրագործությունների պատասխանատու ճանաչեցին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը և նրա ենթակայությամբ «Հատուկ կազմակերպությանը»: Սակայն որևէ խոսք անգամ չինչեց պետական կառույց համարվող օսմանյան բանակի վայրագությունների մասին: Թուրքական պետության պատասխանատվության հիմնավորման տեսանկյունից Հայոց մեծ եղեռնին օսմանյան բանակի ներգրավվածության ուսումնասիրումը կարևոր նշանակություն ունի:

1915 թ. ապրիլ-մայիսին Վանի ինքնապաշտպանությունից և ռուսական զորքի ու հայ կամավորների՝ քաղաք մուտք գործելուց հետո օսմանյան բանակը դիմեց նահանջի և ճանապարհին հայկական բնակավայրերում իրականացրեց անասելի վայրագություններ: Թեև տեղահանության հրամանին չենթարկվելու դեպքում հայերի դիմադրությունը ճնշելու համար առանձնացվել էին ժանդարմերիայի* ստորաբաժանումներ, քրդական անկանոն զինված կազմավորումներ, «Հատուկ կազմակերպության» հրոսակախմբեր, այդուհանդերձ, անհրաժեշտ եղավ կոտորածների իրականացմանը ներգրավելու նաև բանակային ստորաբաժանումներ: Կովկասյան ռուս-թուրքական ռազմաճակատի մերձակա գոտում, հատկապես Վանում, Բիթլիսում և Մուշում, հայ բնակչության ոչնչացումը կազմա-

---

* Օսմանյան կայսրությունում 1839 թ. սկսած ժանդարմերիան ներկայացնում էր գավառական հեծյալ ոստիկանությունը:

կերպեց նահանջող օսմանյան բանակը: Թուրք պատմաբան Թ. Աքչամը նշում է, որ որոշ ստորաբաժանումներ, մասնավորապես Երրորդ բանակի, ներգրավվեցին կոտորածներին, և Վանի ինքնապաշտպանությունից կարճ ժամանակ անց Վանի և Մուշի բնակիչներին կոտորվեցին տեղակայված բանակային ստորաբաժանումները[1]: «Մշակ» թերթը գրում է, որ Վանի վիլայեթում և Մուշի սանջակում ծրագրված կերպով արդեն ոչ թե կիսավայրենի քրդերը, այլ կանոնավոր զորքերն են գործադրում հայերին գլխովին բնաջնջելու նպատակը[2]:

Վանի գրավումից հետո Ջևդեթի գլխավորությամբ նահանջող թուրքական բանակն ու «Հատուկ կազմակերպության» հրոսակախմբերը (ինչպես Ջևդեթն էր անվանում՝ «մսագործ գնդերը») հունիսի 12-ին մտան Սղերդ, որտեղ քրիստոնյաների կոտորածն ավարտելուց հետո շարժվեցին Բիթլիս: Բիթլիսի մոտ իր փոքրաթիվ ուժերով նրանց միացավ Հալիլն, և հունիսի 25-ին շրջապատեցին քաղաքը: Բացի 15 000 զորքից, նաև թնդանոթներ և գնդացիրներ բերվեցին այնտեղ: Հայկական թաղամասերը վերածեցին իսկական սպանդանոցի, տղամարդկանց առանձին տարան քաղաքին մերձակա ձորերը, սպանեցին համազարկով, սրախողխող անելով և վառելով: Իսկ մնացյալ բնակիչներին քշեցին դեպի Սղերդ և, քաղաքից 4-5 վերստ հեռացնելով, կոտորեցին ու փոսերը լցրին[3]: Ընկերոջ հետ փախուստի դիմած և Վան հասած բիթլիսցի մի հայ երիտասարդ, որը սկզբում զորակոչվել էր օսմանյան բանակ, զինաթափվել և ուղարկվել ճանապարհների վրա աշխատելու, պատմել էր, որ Վանի նախկին նահանգապետ Ջևդեթը Բիթլիսում կոտորեց 15-40 տարեկան տղամարդկանց, մնացած ընտանիքներին տեղահանեց Սղերդ՝ պահելով գեղեցիկ կանանց և աղջիկներին[4], որից հետո 2000 աշիրեթներով (քոչվոր ցեղ) շարժվեց

---

[1] Տե՛ս **Akçam T.** A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, New York, 2006, p. 171.

[2] Տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 13.09.1915, № 201:

[3] Տե՛ս Հորիզոն, Թիֆլիս, 20.09.1915, № 212, նաև՝ Արմէնիա, Մարսել, 10.11.1915, № 15, Armenian Atrocities, the Murder of a Nation, by **Arnold J. Toynbee**, with a Speech Delivered by Lord Bryce, in the House of Lords, London, New York, Toronto, 1915, p. 88, **Vierbücher H.** What the German Imperial Government Concealed from its Subjects: Armenia 1915: The Slaughter of a Civilized People at the Hands of the Turks, Arlington, 2006, p. 58-59, **Hosfeld R.** Tod in der Wüste: Der Völkermord an den Armeniern, München, 2015, S. 169-170.

[4] Armenian Atrocities, the Murder of a Nation, p. 88.

դեպի Մուշ[5]: Բիթլիսի կոտորածից հետո մնաց հայ բնակչության միայն մեկ քառորդ մասը Ղուլթիկ և Փարխանդ գյուղերում: Սակայն երբ հունիսի վերջին ռուսական բանակը հայ կամավորների հետ պաշարեց քաղաքը, թուրքերը նախքան նահանջելը կոտորեցին նաև վերոհիշյալ գյուղերի հայ բնակչությանը[6]: Իսկ Սղերդում, ըստ օսմանյան բանակի 44-րդ գնդի 4-րդ վաշտի հիսնապետ Հագգի էֆենդու, կոտորեցին 2000 հայի: Կոտորածի նպատակով այնտեղ էին գնացել նաև ժանդարմները[7]: Այնուհետև նահանջող թուրքական բանակը մտավ Մուշի և Բուլանըխի գավառներ՝ Մուսա բեկի համիդիեականների հետ անխնա կոտորելով և ավիրելով այդ գավառների հայկական գյուղերը: Ապա անցավ Խնուսի գավառ և, միանալով քրդական ցեղերին, շրջապատեց գավառի մոտ 30 զուտ հայաբնակ գյուղերը և սոսկալի ջարդ իրականացրեց[8]: Այս մասին անգամ խոստովանել է Հալիլի առաջին արշավական զորքի կազմից մի թուրք սպա՝ նշելով, որ իրենց զորքի բոլոր հայ սպաներին ու զինվորներին կոտորելուց հետո Հալիլն անգթորեն Բիթլիսի, Մուշի և Բայազետի մնացյալ հայ բնակչությանը ևս հրամայեց անխնա կոտորել: Ըստ սպայի՝ իր վաշտն ստացել էր նման հրաման, և զոհերից շատերին ողջ-ողջ թաղել էին հատուկ պատրաստված փոսերի մեջ[9]:

Ինչպես արդեն նշվեց, նահանջող օսմանյան բանակի հետ հայերի կոտորածն իրականացնելուն անմասն չմնացին նաև քրդական անկանոն զինված կազմավորումները, որոնք տեղակայվել էին Բուլանըխում՝ 6-7000 մարդ, Դատվանում՝ նույնքան, Վանի շրջանում՝ Չուխուրկեդուքում՝ նույնքան: Այս անկանոն զինված ուժերը, հարկադրված նահանջելով, կազմակերպեցին տեղի հայերի կոտորածը: Մասնավորապես, կոտորվեցին Բուլանըխի 6-7 գյուղ, Ախլաթի, Արճեշի, Ալջավազի գրեթե բոլոր գյուղերը, ինչպես նաև Դատվանի, Ուրդափի և Բիթլիսի շրջակա գյուղերը[10]: Միայն

---

[5] Հորիզոն, Թիֆլիս, 16.07.1915, № 157:

[6] Տե՛ս նույն տեղում, 20.09.1915, № 212:

[7] Տե՛ս Մի թիւրք սպայի յիշատակարանից, հրատ.՝ «Ազատամարտ»-ի (Նիւթեր Հայոց նորագոյն պատմութեան, № 1), Թիֆլիս, 1917:

[8] Բանբեր, Աստրախան, 12.07.1915, № 4:

[9] Տե՛ս **Dadrian V.N.** Ermeni soykırımında kurumsal roller, İstanbul, 2007, s. 194-195.

[10] Արեւ, Բաքու, 19.07.1915, № 101, տե՛ս նաև Հայրենիք, Բոստոն, 31.07.1915, № 87, Հայաստան, Սոֆիա, 17.06.1915, № 28:

Բիթլիսի վիլայեթում քրդերը հինգ օր շարունակ կոտորեցին հայերին: Սպանվածների թիվը հասնում էր 10.000-ի[11]:

Բիթլիսի կոտորածից հետո օսմանյան բանակի ստորաբաժանումները, անկանոն զինված խմբավորումները շարժվեցին Մուշ: Օսմանյան բանակի՝ Մուշում իրականացրած վայրագությունների մասին բարձրաձայնվեց օսմանյան խորհրդարանի 1918 թ. դեկտեմբերի 9-ի նիստում. Սեբաստիայից պատգամավոր Տիգրան Պարսամյանը խորհրդարանին ներկայացրեց Մուշից պատգամավոր Գեղամ Տեր-Կարապետյանի դիտողագիրը: Դիտողագրում Գ. Տեր-Կարապետյանը նշել էր, որ իր ընտրական շրջանին պատկանող Մուշում, Բիթլիսում և դրանց գավառներում պատմության մեջ մինչ այդ չարձանագրված վայրագություններ և բռնություններ գործադրվեցին: Մուշ գյուղաքաղաքում թե՛ տեղի և թե՛ դրսից ու շրջակայքից բերված անմեղ հայերին միասնաբար թնդանոթային ռմբակոծման ենթարկեցին, այրեցին և բնաջնջեցին: Գյուղաքաղաքից բացի՝ Մշո դաշտի գյուղերից շատերը նույնպես թնդանոթի տակ առնվեցին, ավերվեցին[12]: «Հորիզոն» թերթի 1915 թ. սեպտեմբերի 8-ի համարում նշվում է, որ Մուշի կոտորածի կազմակերպման համար կառավարությունը բերեց Բիթլիսի ամբողջ զորքը և Կոփի ու Ախլաթի շրջանի զորքերի մի մասը: Զորքերի այնպիսի ցանցով պատվեց Մուշն ու Մշո դաշտը, որ երկար դիմադրելն անհնարին էր: Այսպես, ամենաանշան գյուղը պաշարվեց 200-300 քրդական անկանոն զինված միավորումներով կամ կանոնավոր զորքով: 15000 կանոնավոր զորքից, թնդանոթներից բացի, Սասունի դեմ ուղարկվեցին նաև տեղի լեռներին լավ ծանոթ քրդերը[13]: Ընդ որում, մինչև տեղահանության հրաման տալը Մուշի հայկական թաղամասերն արդեն պաշարվել էին շրջակա չորս բլուրներից, և վաշտերը թնդանոթներն ու հրացանները ուղղել էին հայ բնակչության դեմ: Երբ որոշ ընտանիքներ տեղահանվեցին և քաղաքի մոտ կոտորվեցին, մնացյալ հայ բնակիչները հրաժարվեցին տներից դուրս գալ: Ապա հրամայվեց, որ բոլոր այն մահմեդա-

[11] Փայլակ, Շուշի, 02.08.1915, № 42:

[12] Տե՛ս **Տատրեան Վ.,** Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, Ուոթրթաուն, 1995, էջ 56-57: Օսմանյան բանակի, «Հատուկ կազմակերպության» և Ռեշիդ էֆենդու հրամանատարության տակ գտնվող քրդական ավազակախմբերի կողմից Մուշի հարյուրավոր գյուղերում իրականացված վայրագությունների մասին, տե՛ս **Hosfeld R.,** նշվ. աշխ., էջ 171:

[13] Տե՛ս Հորիզոն, Թիֆլիս, 08.09.1915, № 202:

կանները, որոնք զինվոր կամ չեթե (հրոսակ) չեն, տներից դուրս չգան և զգուշանան իրենց տանը որևէ հայի ապաստան տալուց: Այնուհետև սրբազան պատերազմի (ջիհադ) կոչեր արվեցին այն զինվորներին, չեթեներին և քաղաքի մահմեդականներին, որոնք մասնակցելու էին ջարդին: Հաջորդ օրը՝ հունիսի 28-ի լուսաբացին, հայկական թաղերը չորս կողմից ենթարկվեցին թնդանոթաձգության, 8-10 000 հրացաններ որոտացին անզեն և ահաբեկված բնակչության վրա, տները հրդեհվեցին, փլվեցին, և քաղաքը լցվեց աղեխարշ աղաղակներով[14]: Մուշ-Սասունում, որպեսզի կոտորածից ոչ ոք չազատվի, և այն տեղի ունենա Մշո դաշտում միևնույն օրը, դաշտը բաժանվեց առանձին շրջանների. յուրաքանչյուր շրջան տրվեց այն աշիրեթին, որն ավելի ծանոթ էր այդ վայրերին: Մուշի կոտորածից ողջ մնացածները թաղամասերից դուրս բերվեցին և երկու մասի բաժանվեցին: Մի մասին տարան Մուշին մոտ հայաբնակ Սոխգոմ գյուղ, կողոպտելուց հետո լցրին ութ մարագի մեջ և այրեցին: Մյուս մասին քշեցին դեպի Ս. Հովհաննես վանքի Պշել կոչված կալվածքը, կողոպտեցին, ապա այրեցին[15]:

Տ. Եղիշէ քահանան Մուշի դրության և կոտորածին օսմանյան բանակի ու անկանոն զինված միավորումների համատեղ մասնակցության մասին հետևյալն է հաղորդում. «...Մուշի գյուղերուն մէջ մէկ հայ չէ մնացած, քաղաքին մէջ կան 10-15 հոգի մսագործ, հացթուխ և ջրաղացպաններ: Ս. Կարապետի վանքին անտառին մէջ մինչեւ սեպտեմբերի վերջը անոնց մասին ոևէ տեղեկութիւն չէ առնուած: Բերդար և Գոմեր գիւղերու գաղթականներէն քիչ թուով մարդիկ կան իրենց լեռներուն մէջ: Բերդակ, Մառնիկ և Սոխգոմ գիւղերու գաղթականները Քան սարը կըգտնուին թուով 7-800 հոգի: Հոկտեմբերի կիսուն Մուսա, Գասըմ եւ Նըհо պէկեր, Սասունի և Թարգմանչաց վանքի զօրքերը թուով 1500 հոգի կը յարձակին Քան լեռը ապաստանած գաղթականներու վրայ և մօտաւորապէս 400 հոգի կը կոտորեն»[16]: «Մշակը» 1915 թ. դեկտեմբերի 2-ի համարում գրում է. «Կ. Պոլսից եկած գաղտնի հրամանների համաձայն Մուսա-բէգը պահանջում էր,

---

[14] **Սասունի Կ.,** Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէյրութ, 1956, էջ 844, տե՛ս նաև Геноцид армян: официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые. **Вольфганг и Зигрид Густы** (составители сборника документов). Под ред., с пред. и прим. д.и.н., проф. С. Степаняна, Е., 2005, с. 259.

[15] Մշակ, Թիֆլիս, 06.11.1915, № 246:

[16] Ազգ, Պոսթոն, 17.12.1915, № 467:

որ Նըհо և Ղասըմ բէգերը կոտորեն իրանց իւրացրած գյուղերի հայերին: Նըհо-բէգը իր 3000 ձիաւորներով անմիջապէս անցաւ դէպի Աջաղբյուր, որի շրջապատում գտնվում են Արքայ-վանք (90 տ.), Արագ (45 տ.), Հուշտամ (50 տ.), Դրմետ (120 տ.), Երիշտեր (120 տ.), Ծղակ (80 տ.), Դեղձմեր (20 տ. հայ և 40 տուն քիւրդացած) և Վարդխաղ (20 տ. հայ և 50 տուն քիւրդացած) գիւղերը: ...Արքայ-վանքի մէջ հայերին բաժանեցին ինչքան որ տղամարդ կար, 14-90 տարեկան, տարան լցրին երկու մեծ գոմ, մօտ 300 մարդ, իսկ 700-ի չափ կին՝ պառաւ, երեխայ, ջահել, հարս և գեղանի աղջիկներ լցրին երկու մարաք: ...Նախ ջարդեցին բոլոր պառավներին, ապա քրդերի մէջ բաժանեցին բոլոր դեռահաս հարսներին ու աղջիկներին: ...Ապա տղամարդկանց դուրս բերին, բոլորին էլ թևերը թիկունքին, չորս-հինգ հոգի միասին կապած, և քշեցին դէպի Խվներ՝ Մուսա-բէգի ոստանը, որ նա կատարէ իր վերջին վճիռը: Ինչ-որ կատարվեց Արքայ վանքում, նոյնը կատարվեց ամբողջ Մուշի դաշտում...»[17]: Այս իրադարձություններն այնքան լայնատարած են եղել, որ անգամ 1916 թ. փետրվարին օսմանյան Երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբը, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մասերում շրջելով, ապշած էր Մուշի հյուսիսում գտնվող 800 հայից բաղկացած Ջրիկ գյուղի աղեխարշ տեսարանից: Նա թուրքական ռազմական ատյանին օժանդակող հարցաքննիչ մարմնին հղած վկայությունում նշել էր, որ Ջրիկ գյուղի հայ տղամարդկանց, կանանց և աղջիկներին հավաքելով և ձերբակալելով՝ գյուղը հրկիզեցին և նրանց էլ բնաջնջեցին՝ իսլամական պատմության մեջ չտեսնված բռնարարքների ու բարբարոսության օրինակ դառնալով[18]:

Ըստ պատմաբան Վ. Դադրյանի՝ Մուշի կոտորածը հատկանշական է դարձնում երեք հանգամանք: Նախ՝ թուրքական բանակը, քուրդ ավազակախմբերը և օսմանյան կառավարության վարչակազմը ձեռք ձեռքի տված աջակցեցին Իթթիհատի դիվային ծրագրի իրականացմանը: Երկրորդ՝ այդ բանակի ծառայությունն անսովոր էր այն իմաստով, որ 10-20 վաշտեր[19]

---

[17] Մշակ, Թիֆլիս, № 266, 02.12.1915:

[18] **Տատրեան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 59-60:

[19] Մուշից պատգամավոր Իլիաս Սամին նշում է, որ Մուշը ռմբակոծել են 10 թուրքական վաշտեր 10 թնդանոթով, տե՛ս **Տատրեան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 84: Իսկ Ռ. Սահակյանը նշում է Մուշի 12000 բնակիչներին և քաղաքում ապաստան գտած շրջակա գյուղերի 10000 հայերին կոտորելու համար լրացուցիչ 11 թնդանոթ և 2000 զինվոր բերելու մասին, տե՛ս **Սահակյան Ռ.,** Ինքնապաշտպանական կռիվները Արևմտյան Հա-

հատուկ Խարբերդից այնտեղ բերվեցին և, թնդանոթների ցանցով Մուշի հայկական թաղերը պաշարելուց հետո, ռմբակոծություններով դրանք հիմնահատակ քանդեցին և ողջ հայ բնակչությանը իրենց տների փլատակների մեջ կործանեցին, թեև մի քանի տներ ամրացված էին և զինված դիմադրություն էին ցույց տալիս: Երրորդ՝ Մշո դաշտի 70-80000-ի հասնող հայ բնակչության ստվար մեծամասնությանը՝ կանանց, երեխաներին, ծերերին, մարագների և ախոռների մեջ լցնելով, ողջ-ողջ այրեցին[20]: Ի դեպ, այս կոտորածներին մասնակցած զինվորական հրամանատարներից ոմանք, Քեմալական շարժմանը մասնակցելով, բարձր դիրքերի հասան, ինչպես Քյազըմ Էօզալփը, Քյուչուք Քյազըմը, փոխգնդապետ Վեյսին: Քյուչուք Քյազըմի ջարդարար վաշտն անգամ ստացել էր «մսագործների վաշտ» անվանումը հայերին մորթելու գործում ցույց տված արդյունավետության համար[21]: Ա. Յոհանսոնը նշում է, որ յուրաքանչյուր սպա, զինվոր և ոստիկան պարծենում էր անձամբ սպանած և այրած մարդկանց քանակով, անգամ ցույց էին տվել, թե որտեղ, ինչպես և որքան կանանց ու երեխաների են սպանել[22]:

Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ նահանջող օսմանյան բանակի և մյուս զինված կազմավորումների կողմից ռուս-թուրքական ռազմաճակատի մերձակա գոտու, հատկապես Սղերդի, Բիթլիսի և Մուշի հայ բնակչության բնաջնջումը թերևս պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ռուսական ուժերն այդ ժամանակ Մուշից ընդամենը մեկ-երկու օրվա ճանապարհի վրա էին: Այն, որ թուրքերը մինչև ռուսների գալն էին

յաստանում 1915 թվականին և ՀՅ Դաշնակցությունը, Ե., 2010, էջ 39: Ըստ միսիոներուհի Ա. Յոհանսոնի՝ հուլիսի առաջին շաբաթվա ընթացքում Կ.Պոլսից Խարբերդի միջով Մուշ են ժամանել 20000 զինվոր ռազմամթերքով և 11 գնդացրով, տե՛ս **Յուհանսոն Ա.,** Աքսորյալ ժողովուրդ, Ե., 2008, էջ 42, 49: Ըստ Ա. Թոյնբիի՝ չորս գումարտակ է ուղարկվել Մշո դաշտ տեղի հայ բնակիչների հետ հաշվեհարդար տեսնելու: Կոտորածից միայն 5000-ին է հաջողվել փախչել և ապաստան գտնել Սասունում, տե՛ս Armenian Atrocities, the Murder of a Nation, p. 87-88.

[20] **Տատրեան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 59, տե՛ս նաև **Walker Chr. J.** Armenia: The Survival of a Nation, London, 1980, p. 212, ռուսական բանակի կողմից Խնուսը գրավելուց հետո նահանջող օսմանյան բանակի, քրդական ջոկատների՝ Բիթլիսի ճանապարհին մշեցիներին կոտորելու մասին տե՛ս Армянский вестник, М., 1916, № 4, с. 16.

[21] **Տատրեան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 60:

[22] Տե՛ս **Յուհանսոն Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 26, 43, 52:

պատրաստվում ոչնչացնել հայերին, բացահայտ հայտարարել էր Էնվեր փաշայի մտերիմ ընկեր Մուշի մութասարրֆը (կուսակալ)[23]:

Մուշի հերոսամարտից ու բնակավայրի հրկիզումից անմիջապես հետո թուրքական զորամասերը թնդանոթներով շարժվեցին Կուրտիկ, Խոզմո, ապա Շենիկ և Սեմալ, որոնք դիմադրող Սասունի առաջին «դոներն» էին: Իսկ Ս. Առաքելոց վանքի թուրքական զորամասերին նոր օգնական ուժեր ուղարկվեցին, որպեսզի կարողանան ոչնչացնել Մուշից ու Մշո դաշտից ազատված հայկական մարտական ուժերը, որոնք դիրքեր էին դրել Հավատորիկի և Մառնիկի բարձունքներում[24]: Հուլիսի 19-ին թնդանոթները մի քանի կետից արձակվեցին Շատախի հայկական գյուղերի վրա: Նույն օրը կռիվները մեծ թափ ստացան Խիանքի և Խուլբի ուղղությամբ, որտեղ քրդական անկանոն զինված միավորումներին միացան թուրքական վաշտերը և ժանդարմական ջոկատները: Թուրքական բանակի ներկայությունը քաջալերում էր քուրդ խուժանին, որը մինչ այդ զգուշանում էր գոտեմարտի բռնվել Սասունի ինքնապաշտպանական ուժերի դեմ[25]: Թուրքական բանակը, հրոսակախմբերը, քուրդ աշիրեթները միասին 30 000-ից ավելի էին[26]: Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Գ. Տեր-Կարապետյանը Սասունի դեպքերի մասին գրում է, որ Գելիեգուզանի հեռավոր լեռներում երեք ժանդարմների (երկուսը՝ քուրդ, մեկը՝ հայ) և հինգ-վեց կելեցի հայ երիտասարդների բախման հետևանքով ժանդարմների սպանությունը որպես առիթ օգտագործելով՝ կուսակալն ու կառավարիչը հեռագրեցին չորս կողմ, թե Մուշ-Սասունն ապստամբել է: Կառավարիչ Սերվեթը շտապ 20-30 ժանդարմ ուղարկեց Ալիջան և 10 տներ այրել տվեց, 200-300 ժանդարմ էլ ուղարկեց Գելիեգուզան՝ 20-30 տներ այրել տվեց, Սասունի լեռներում 50-60 հայ ձերբակալեց և Մուշ տարավ: Եվ հենց այդ ժամանակ էլ Կարինի ընդհանուր հրամանատարից հրաման տրվեց, որ Դիարբեքիրից եկող յոթ վաշտերը Սասուն գնան, բոլոր տղամարդկանց ձերբակալեն, իսկ ժողովրդին էլ տեղահանեն[27]:

Այսպիսով՝ ռուսական ուժերի կողմից Վանը գրավելուց հետո թուրքական բանակը նահանջի ճանապարհին թնդանոթների և այլ զինատե-

[23] Տե՛ս **Hosfeld R.,** նշվ. աշխ., էջ 170-171:
[24] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 969:
[25] Նույն տեղում, էջ 970:
[26] Նույն տեղում, էջ 974:
[27] Նույն տեղում, էջ 843:

սակների կիրառմամբ հողին հավասարեցրեց հայկական բնակավայրերը՝ այրելով և սպանելով տեղի հայ բնակչությանը: Կովկասյան ռուս-թուրքական ռազմաճակատի մերձակա գոտում իրականացրած վայրագությունները պայմանավորված էին մի կողմից այն մտավախությամբ, որ ռուսների հասնելուն պես տեղի հայ բնակչությունը կմիանա նրանց, իսկ մյուս կողմից՝ ռուսական ուժերի և հայ կամավորների՝ Վանը գրավելու դիմաց վրեժխնդիր լինելու ցանկությամբ: Եվ օգտագործելով առիթը՝ իրականացրին նախապես ծրագրված կոտորածը: Թեև պետական պատասխանատվությունից խուսափելու համար թուրքական դատական ատյանները Մեծ Եղեռնի իրականացման պատասխանատու ճանաչեցին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը և նրա հիմնադրած «Հատուկ կազմակերպությանը», այնուամենայնիվ, թնդանոթների կիրառման հանգամանքն ուղղակիորեն վկայում է կոտորածներին օսմանյան բանակի մասնակցության մասին, քանի որ թնդանոթներով կարող էին զինված լինել ոչ թե «Հատուկ կազմակերպության» ջոկատները կամ քրդական անկանոն զինված միավորումները, այլ միայն բանակը: Իսկ օսմանյան բանակին կոտորածների մեջ ներգրավվելը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ժանդարմերիայի, «Հատուկ կազմակերպության» ջոկատների, քրդական անկանոն զինված միավորումների ուժերը բավարար չէին Սղերդի, Բիթլիսի, Մուշի և հարակից հայկական գյուղերի խաղաղ բնակչության հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար:

РЕЗНЯ АРМЯН В ПРОВИНЦИИ БИТЛИС ОСМАНСКОЙ АРМИЕЙ И ДРУГИМИ ВООРУЖЕННЫМИ ФОРМИРОВАНИЯМИ (1915 г.)

БАСЕНЦЯН А.Г.

Резюме

В массовых погромах армян в провинции Битлис принимали участие как османская армия, так и другие вооруженные формирования. Использование артиллерии во время массовой резни армян свидетельствует о том, что османская армия играла активную роль в данных преступлениях.

Привлечение османской армии было обусловлено тем, что сил жандармерии, «Особой организации» и курдских нерегулярных вооруженных формирований было недостаточно, чтобы осуществить массовое убийство мирного армянского населения. Зверское уничтожение армян османской армией и другими вооруженными формированиями, отступающими после взятия Вана русскими войсками, было обусловлено, во-первых, опасениями, что, если российские войска будут продвигаться вглубь, то армянское население, возможно, перейдет на сторону русских, а во-вторых, тем, что настал подходящий момент для осуществления программы геноцида армян.

THE MASSACRES OF ARMENIANS IN THE BITLIS PROVINCE BY THE OTTOMAN ARMY AND OTHER ARMED FORMATIONS (1915)

A. BASENTSYAN

Abstract

The Ottoman army and other armed formations took part in the massacres of Armenians in the province of Bitlis. The use of artillery during the massacres testifies that the Ottoman army played an active role in these crimes. The participation of the Ottoman army in the massacres was due to the fact that the forces of the gendarmerie, the “Special organization” and the Kurdish irregular armed formations were not sufficient to carry out the slaughter of the Armenian population. The brutal annihilation of Armenians by the Ottoman army and other armed formations, retreating after the capture of Van by the Russian troops, was conditioned, firstly, with fear that if the Russian troops move deeper, the Armenian population may go over to the side of the Russians, and secondly, by the circumstance that the suitable moment for the implementation of the Armenian Genocide program had come.